

תשובה, תפילה וצדקה

ותשובה ותפילה וצדקה, מעבירין את רוע הגזרה (מתוך מחזור התפילה לימים נוראים, תפילת מוסף).¹

ירושלמי תענית פרק ב הלכה א – שלושה המבטלין את הגזירה

אמר רבי לעזר: שלושה דברים מבטלין את הגזירה קשה ואילו הן: תפילה וצדקה ותשובה. ושלושתן בפסוק אחד: "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו" - זו תפילה, "ויבקשו פני" - זו צדקה, כמה דאת אמר: "אני בצדק אחזה פניך", "וישובו מדרכיהם הרעים" - זו תשובה. אם עשו כן מה כתיב תמן? "ואני אשמע השמים ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם" (דברי הימים ב ז יד).²

בראשית רבה מד ב פרשת לך לך – שלושה ועוד

ר' יודן בשם ר' אלעזר אמר: שלושה דברים מבטלים גזירות רעות, ואלו הם: תפילה וצדקה ותשובה. ושלתם נאמרו בפסוק אחד: "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו ויבקשו פני וישובו מדרכיהם הרעים ואני אשמע מן השמים ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם" (דברי הימים ב ז יד). "ותפללו" - זו תפילה. "ויבקשו פני" - הרי צדקה ... "וישובו מדרכיהם הרעים" - זו תשובה. ואח"כ: "ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם".³

ר' הונא בשם רב יוסף אמר: אף שינוי שם ומעשה טוב. שנוי השם - מאברהם ושרה.⁴ מעשה טוב - מאנשי נינוה שנאמר: "ויפרא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות לקהם ולא עשה" (יונה ג ו).⁵

גמרא ראש השנה טז ע"ב – שינוי מעשה

אמר רבי יצחק: ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם, אלו הן: צדקה, צעקה, שינוי השם, ושינוי מעשה ... שינוי מעשה - דכתיב: "ויפרא האלהים את מעשיהם", וכתוב: "וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה". ויש אומרים: אף שינוי מקום.⁶

¹ אם נתנה תוקף הוא הפיוט המרכזי בתפילת מוסף של ראש השנה ויום הכפורים, קטע זה, הנאמר בצעקה של הציבור, הוא אולי הפסגה של הפיוט. על [מקורות נתנה תוקף](#) כבר זכינו לכתוב, והפעם נתמקד במשולש זה: תשובה-תפילה-צדקה, שמקורותיו הם במדרשים רבים כפי שנראה. בראש דברינו, נציב שאלה: האם העברת רוע הגזרה או קריעתו מותנים בקיום שלושה אלה גם יחד, או שכל אחד מהם יכול להעביר או לקרוע את רוע הגזרה. האם צדקה בלבד, בלא תשובה ותפילה יכולה? בפשוט נראה שכל השלושה זקוקים זה לזה ומשלימים זה את זה. אבל מחלק מהמדרשים להלן, כגון אלה שמשווים בין תפילה לתשובה, ואלה שמוסיפים עוד דברים שמעבירים על הדין, נראה שאולי התשובה לשאלתנו מורכבת יותר ותלויה בכוונת הלב ובאמיתות של כל אחד מהשלושה. נשאיר לשואבי המים לשפוט בעצמם בהתאם למקורות שלהלן.

² הפסוק מדברי הימים ב' עליו מתבסס מדרש זה הוא המענה של הקב"ה לשלמה אחרי תפילתו בעת חנוכת בית המקדש. מענה שהוא הבטחה/אזהרה מה יקרה: "אם תלך לפני כפאשר הלך דויד אביך וכו'", או חס וחלילה: "ואם תשובו אתם ועזבתם חקותי ומצותי אשר נתתי לפניכם וכו'". עוד מצאנו את המשולש תשובה-תפילה-צדקה בירושלמי סנהדרין פרק י הלכה ב בסיפור על חזקיהו שחלה ובא ישעיהו לומר לו שהוא עתיד למות: "אמר ליה (חזקיהו) ישעיהו: לא לך אנא שמע, אני קופץ אלא למה שאמר לי זקיני שאמר לי: אם ראית חלומות קשים או חזיונות קשים קפוך לשלשה דברים ואת ניצול, ואילו הן: לתפילה ולצדקה ולתשובה". משני מקורות אלה שבירושלמי יוצא שהסדר הנכון הוא תפילה-צדקה-תשובה שלא כסדר שאנו אומרים במחזור שהוא: תשובה-תפילה-צדקה. (עוד לעניין חזקיהו וישעיהו ראו ברכות י ע"א).

³ עד כאן דרשת הירושלמי שראינו לעיל. אלא שמדרש בראשית רבה מוסיף עליו דברים כפי שנראה.

⁴ ככתוב: "ולא יקרא עוד את שמך אברהם והיה שמך אברהם וכו'", וכן: "שרי אשתך לא תקרא את שמך שרי כי שרה שמה", שניהם בסמיכות זה לזה, בבראשית פרק יז, כחלק מההבטחה על הזרע, על יצחק, כחלק מביטול גזירת העקרות. ובנים הם חיים.

⁵ והמדרש מוסיף שם עוד דברים שמבטלים את רוע הגזירה: שינוי מקום (הציווי "לך לך" לאברהם) ותענית ("יענך ה' ביום צרה", תהלים כ ב). ראו תמצית מדרש זה בתנחומא (בובר) פרשת נח סימן ג: "אמר ר' יהודה בר שלום בשם ר' אליעזר: שלושה דברים מבטלין גזירה קשה, אלו הן, תפילה תשובה וצדקה, אמר ר' הונא בר' יוסי: אף שינוי השם, ומעשים טובים". הרי לנו דברים ומעשים נוספים הקורעים את רוע הגזרה. ומכולם אולי מעניין במיוחד הם אנשי נינוה שנכנסו אחר כבוד לתפילת יום הכיפורים דרך ההפטרה בספר יונה בתפילת מנחה. בפסוק בדברי הימים כתוב: "וישובו מדרכיהם הרעים", ובאנשי נינוה כתוב: "כי שבו מדרכם הרעה", והרי אלה ממש אותם מילים! אע"פ כן, מהפסוק בדברי הימים לומדים על התשובה ואילו מהפסוק בספר יונה לומדים על מעשים טובים. ראו דברינו [אנשי נינוה](#) ביום הכיפורים.

⁶ שוב נזכרים אנשי נינוה, אם כי לא בשם, אלא שהביטוי המתאר את מעשיהם בדרשה זו איננו "מעשה טוב", אלא "שינוי מעשה". אפשר ששינוי לשון זה מרמז על כך שיותר משעשו מעשים טובים, שינוי את דרכם. בחרו ללכת בדרך חדשה ולשנות מעשיהם מבטלין גזירה קשה, אלו הן, תפילה תשובה וצדקה, יש לנו חמישה דברים שקורעים את גזר הדין, התואמים את התוספות של מדרש בראשית רבה לעיל. אלא שכאן אין אלה תוספות למשולש תשובה-תפילה-צדקה, אלא רשימה מלאה. ומי חסר לנו? תשובה! צדקה יש וצעקה היא תפילה. האם חולק רבי יצחק על דרשת ר' אלעזר לעיל? בדקנו ולא מצאנו את המשולש תשובה-תפילה-

רמב"ם הלכות תשובה פרק ב הלכה ד – שינוי השם והמעשים

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים ועושה צדקה כפי כוחו ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו. ומשנה שמו כלומר: אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים. ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה וגולה ממקומו, שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להיכנע ולהיות עניו ושפל רוח.⁷

מים ביניים הבאים בסעודה

אגב הרמב"ם ה"ל, באנו בדרך עקיפין למחלוקת מהותית בהגדרת התשובה. עפ"י התלמוד הבבלי והרמב"ם הגדרת התשובה היא רחבה ביותר וכוללת את כל המעשים שראינו לעיל (ומן הסתם חלק מהם ולא בהכרח כולם). שיטת הירושלמי, לעומת זאת, מצמצמת בהכרח את התשובה ומעמידה אותה על הבעת חרטה, ויודי וקבלה לעתיד וכו', כמו שהרמב"ם עצמו מגדיר בהלכה ב שם: "ומה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד ... ויתנחם על שעבר וכו'". ראו שם. אך תשובה זו איננה המכשיר היחיד לביטול הגזירה. היא עומדת לצד הצדקה והתפילה שהן ערך לעצמן ולא כפופות אליה. אם לא טעינו, נראה שיש כאן הבדל מהותי ומעניין. ומדרש בראשית רבה שמבוסס על הירושלמי פותח פתח להרחבה ואולי למודל ביניים. ועל שיטת הרמב"ם, ההבדל בין הלכה ב והלכה ד בפרק ב, ניתן עוד לדון ומן הסתם עשו זאת גדולים וטובים. נחזור למשולש תשובה – תפילה – צדקה.

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) אמר ר"ע – הסדר במקרא: תפילה-תשובה-צדקה

שלושה דברים מבטלין את הגזירה: התפילה והצדקה והתשובה, ושלושתן בתורה ובנביאים ובכתובים. בתורה מניין? שנאמר: "ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך". "בכל לבבך" - זו תפילה "ובכל נפשך" - זו תשובה "ובכל מאדך" - זו צדקה. בנביאים, שנאמר: "והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך ומחטאתם ישובון כי תענם" (מלכים א ח לה). "והתפללו" - זו תפילה, "והודו את שמך" - זו צדקה, "ומחטאתם ישובון כי תענם" - זו תשובה. בכתובים מניין? שנאמר: "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו" - זו תפילה, "ויבקשו פני" - זו צדקה, "וישובו מדרכיהם" - זו תשובה.⁸

ספר מהרי"ל (מנהגים) סדר מוסף של ראש השנה – נוסחון שלא

ותשובה ותפילה וצדקה ודלא כסדר קראי. ואומר ותשובה ותפילה, רוצה לומר ע"י תשובה הקדומה לתפילה וצדקה על דרך "נירו לכם ניר" (ירמיה ד, ג).⁹

הושע פרק י פסוק יב – צדקה-תשובה-תפילה

זָרְעוּ לָכֶם לְצִדְקָה קִצְרוּ לְפִי חֶסֶד נִירוּ לָכֶם נִיר וְעַת לְדָרוֹשׁ אֶת ה' עַד יָבֹא יוֹרָה וְיָרָה צֶדֶק לָכֶם:¹⁰

פסיקתא רבתי מז תוספתא אחרי מות – מי גדול ממי: תשובה או תפילה

צדקה בתלמוד הבבלי ונראה שמקור הביטוי הוא אכן התלמוד הירושלמי ומשם התגלגל לבראשית רבה, קהלת רבה (שלא הבאנו) ומדרשים אחרים, ומשם למחזור תפילותינו.

⁷ נראה שהרמב"ם לקח כמעט את כל המעשים שגורמים לקריעת גזר הדין או לביטולו והכניסם תחת כנפי התשובה. לא רק את שינוי השם (שהוא לבדו לא נראה מספיק) ושינוי המקום (הגלות, שבא מיד בסמוך), אלא גם את הצדקה ואפילו את התפילה הלוא היא הצעקה (הזעקה, ראו דברים רבה ב א בראש פרשת ואתחנן: עשרה לשונות נקראת תפילה ואלו הן, שועה, צעקה, נאקה, רינה, פגיעה, ביצור, קריאה, ניפול, ופילול, ותחנונים) – את הכל הכניס הרמב"ם תחת הערך תשובה. אך אין הוא משתמש במטבע הלשון: תשובה – תפילה – צדקה. והולך כאן בבירור בשיטת התלמוד הבבלי ולא בשיטת הירושלמי.

⁸ מדרש מאוחר זה מביא מקורות קדומים יותר למשולש תשובה-תפילה-צדקה. ראשית מהתורה עצמה, אח"כ מהנביאים ורק אח"כ הפסוק מדברי הימים - הכתובים. גם כאן הסדר הוא תפילה-צדקה-תשובה כירושלמי וכבראשית רבה (חוץ מהמקור הראשון שמביא המדרש, מהפסוק של קריאת שמע, ממנו עולה לכאורה סדר שלישי: תפילה-תשובה-צדקה).

⁹ הפסוק בירמיהו ד ג: "נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים" פירושו שיש תחילה לחרוש היטב את השדה ורק אח"כ לזרוע, אחרת תהיה התבואה מעורבת עם קוצים. משל זה לצורך בתשובה קודם לתפילה הוא כנראה של מהרי"ל עצמו. ראו המפרשים: רש"י, רד"ק, אבן עזרא, מצודות ועוד על פסוק זה. על בסיס הפסוק מירמיהו מצדיק מהרי"ל את הסדר שבמחזור שלנו, הגם שהוא נוגד את הסדר במקורות. תפילה היא בין אדם למקום, צדקה היא בין אדם לחברו ותשובה היא בין אדם לעצמו. האדם צריך קודם כל לקבל על עצמו ולשוב בלבו פנימה (תשובה) ורק אח"כ הוא יכול לפנות לקב"ה (תפילה) ולזולת (צדקה).

¹⁰ פסוק דומה לזה שמהרי"ל מביא מספר ירמיהו מצוי בספר הושע. הוא הושע נביא התשובה עליו הרחבנו לדרוש בשבת שובה. אפשר שפסוק זה מציע את הסדר בא: צדקה (הדאגה לזולת, פעולת הזריעה, ולצידה החסד), תשובה (חרטה וקבלה וכו' כרמב"ם לעיל, "נירו לכם ניר" כהצעת מהרי"ל) ואח"כ תפילה (בין אדם למקום, "עת לדרוש את ה'). ואחרי כל זאת לא זזו פסוקים ומדרש ממקומם (אוצר המדרשים לעיל) והתפילה היא בכל זאת הראשונה, שהרי המשפט עצמו "ותשובה ותפילה וצדקה" הוא חלק מהתפילה ... האדם צריך סיעתא דשמיא גם בעשיית התשובה. צריך להתפלל על כך שנזכה לעשות תשובה.

למדנו רבינו, אי זו גדולה מזו התפילה או התשובה? למדנו רבותינו, רבי יהודה בן רבי חייה אומר: התשובה מבטלת חצי הגזירה והתפילה מבטלת כל הגזירה. ורבי יהושע בן לוי אומר: התפילה מבטלת חצי הגזירה והתשובה מבטלת כל הגזירה.¹¹

מדרש תהלים (בובר) מזמור יז – הקב"ה נוטל שוחד

ומנין שהקב"ה לוקח שוחד? שנאמר: "ושוחד מחיק רשע יקח" (משלי יז כג).¹² ומה השוחד שנוטל מן הרשעים בעולם הזה? תשובה ותפילה וצדקה. לפיכך כתיב: "מלפניך משפטי יצא" (תהלים יז ב). אמר הקב"ה: בניי, עד ששערי תפילה פתוחין עשו תשובה, שאני לוקח שוחד בעולם הזה. אבל משאני יושב בדין לעתיד לבוא, איני לוקח שוחד, שנאמר: "לא ישא פני כל כופר ולא יאבה כי תרבה שוחד" (משלי ו לה). לפיכך אמר דוד: "תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך" (תהלים טז יא) - אלו עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים.¹³

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד תפו – עכשיו שאין מקדש

תנו רבנן: עשר פעמים היה כהן הגדול מזכיר את השם¹⁴ בו ביום הכיפורים: ג' פעמים בווידוי ראשונה וגי פעמים בשניה וגי פעמים בשעיר המשתלח ואחד בגורלות. המצנפת של כהן גדול היתה מכפרת על גסי הרוח, יבוא דבר שבגבוה ויכפר על דבר גבוה. אבנט היה מכפר על הרהור הלב. חושן היה מכפר על הדינים ... אפוד היה מכפר על עבודה זרה ... מעיל היה מכפר על לשון הרע ... ציץ היה מכפר על עזי פנים ... כתונת היתה מכפרת על שפיכת דמים ... ועכשיו שאין בית המקדש, תשובה תפילה וצדקה מכפרין, שנאמר: "עשה משפט וצדקה נבחר לה' מזבח" (משלי כ"א). ואומר: "קחו עמכם דברים ושובו אל ה' " (הושע יד ג).¹⁵

גמר חתימה טובה

מחלקי המים

¹¹ מקור המדרש הוא ויקרא רבה י ה. לעומתו, ראו פסיקתא דרב כהנא פסקא כה שובה (ורבים אחרים כמותו) שנותן עדיפות ברורה לתשובה על פני התפילה: "נמשלה תשובה בים - מה הים הזה לעולם פתוח, כך שערי תשובה לעולם פתוחים. ונמשלה תפילה במקוה - מה המקוה הזה פעמים פתוח פעמים נעול, כך שערי תפילה פעמים פתוחים פעמים נעולים. מה המקוה הזה אדם מבקש לטבול ומצא אביו או רבו שם ונתבייש והולך לו. אבל הים הזה, מפליג קימאה ויורד וטובל". אפשר לפרק את המשולש תשובה-תפילה-צדקה לזוגות: תשובה-תפילה, תשובה-צדקה, תפילה-צדקה ולדון ביניהם. לגבי הזוג תשובה-צדקה ראו למשל מדרש משלי (בובר) פרשה ו: "שאלו תלמידיו את ר' עקיבה: אי זו היא גדולה, תשובה או צדקה? אמר להם: תשובה, שהצדקה פעמים נותנה למי שאינו כדאי, אבל התשובה מעצמו הוא עושה אותה. אמרו לו: רבי, והלא כבר מצינו שהצדקה גדולה מן התשובה, באברהם הוא אומר: ויחשבה לו צדקה (בראשית טו ו), ובמקום אחר הוא אומר: וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות (דברים ו כה), ולא עוד אלא שבא דוד ופירש צדקתך כהררי אל". ולגבי צדקה-תפילה, ראו בבא בתרא י ע"א: "רבי אלעזר יהיב פרוטה לעני והדר מצלי, אמר, דכתיב: אני בצדק אחזה פניך". אך אנחנו מבקשים להתמקד במשולש תפילה-תשובה-צדקה ולא בזוגות. בשילוב ובהשלמה של השלושה ולא ב'תחרות' מי עדיף. ותמיד נזכור שאת האמירה: "ותשובה ותפילה וצדקה", אומרים בשעת התפילה! (ואת הצדקה כדאי לתת לפני החג, האם הבטחה שיתן נחשבת?)

¹² ראו גם הפסוק במשלי כא יד: "מתן בַּסֶּתֶר יִכְפֶּה אֶף וְשֹׁחַד בְּחֶק חֲמָה עֲזָה". ראו רש"י על הפסוק שם: "מתן בסתר - צדקה: ושוחד בחיק - אף זו צדקה יכפה אף, חמה עזה".

¹³ הרעיון שנכונות הקב"ה לסלוח ולקבל את תשובתנו, תפילותינו וצדקותינו הוא מעין שוחד, הוא רעיון מיוחד במינו, עליו הרחבנו לדון בדברינו שני פנים לתשובה ואולי יותר בשבת שובה. ראו בהקשר זה גם העימות, שמופיע במדרשים רבים, כולל ביקורת המינים, בין הפסוק בברכת כהנים: "ישא ה' פניו אליך" (במדבר ו כו), ובין הפסוק בפרשת עקב: "פי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדנים האל הגדל הגבר והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד" (דברים יז), שיש לו מספר תשובות במדרשים (ראו ברכות כ ע"ב, ראש השנה יז ע"ב, ספרי במדבר פסקא מב, במדבר רבה יא ז, בדברינו ברכת כהנים בפרשת נשא וכן ברכת המזון בפרשת מסעי). עכ"פ, מדרש תהלים זה הוא המקור העיקרי שמצאנו למוטיב השוחד והוא מייחס את זה לכל השלושה גם יחד. תשובה, תפילה וצדקה הם שוחד, היינו, לפנים משורת הדין. לגבי צדקה, ראו גם בבא בתרא ט ע"א.

¹⁴ המפורש.

¹⁵ פסוק אחרון זה הוא מסוף ספר הושע, פרק יד, שנבחר להפטר שבת שובה וממנו לומדים על התפילה: "קחו עמכם דברים" (ראו בהמשך שם גם "ונשלמה פרים שפתינו") ועל התשובה: "ושובו אל ה'". ומהפסוק במשלי כא לומדים על "צדקה". ומה עם "משפט" שבפסוק? האם הוא גם מכפר? שאלה זו קשורה לנושא "משפט וצדקה", ביטוי שחוזר מספר פעמים במקרא, שקשור באברהם ובדוד וטרם זכינו לדרוש בו (בפרשת שופטים בע"ה). נעיר רק שצדקה ביחד עם משפט קשורה יותר למשפט צדק, לעשיית צדק, ולא לצדקה במובן של נדבה ועזרה לדל. (לצדקה יש גם מובן שלישי של ישועה וזה עניין אחר). אם נאמר שהדרשן לא מתעלם מהמילה "משפט" שבפסוק ומהצירוף "משפט וצדקה", אפשר שלפנינו משמעות שונה לגמרי של "צדקה" שבמשולש תשובה-תפילה-צדקה. לא צדקה של נדבה ועזרה לעניים, אלא צדקה של משפט צדק, של חברה מתוקנת. זה פירוש נאה, אבל מתאים לתפילת הציבור וקשה להולמו לתשובת היחיד.